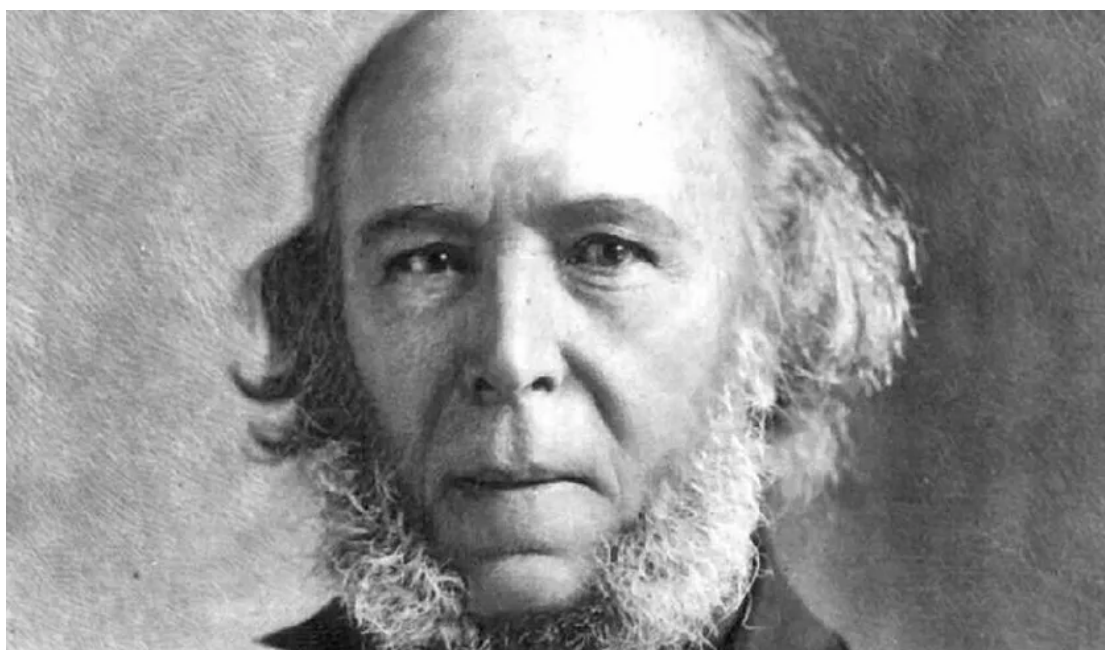

תורת היער על כל אכזריותה

תורת הדרוויניזם החברתי שפיתח ההיסטוריון הבריטי בן סוף המאה ה-19 הרברט ספנסר שטפה את אירופה וקסמה לאבות הציונות ובהם חוזה המדינה בנימין זאב הרצל, ששלח לספנסר עותק של ספרו "מדינת היהודים" אך לא זכה לקבל ממנו תשובה. החודש מלאו 120 שנה למותו של "אחרון הפילוסופים הגדולים של העידן הוויקטוריאני"

הרברט ספנסר

בקיץ 1903 ביקר התיאולוג, העיתונאי והרפורמיסט המוסלמי מוחמד עבדה (-1905 1849), אז המופתי של מצרים, אצל הפילוסוף והסוציולוג האנגלי הרברט ספנסר בביתו בברייטון. ספנסר היה אז בן 83 ומת ב-8 בדצמבר אותה שנה. עבדה, שמת כשנתיים אחר-כך, עלה לרגל לספנסר כמו רבים לפניו, כי גם הוא ראה בו את "הפילוסוף החזי הגדול ביותר". כמי שתמך בהתנגדות לכיבוש הבריטי וגלה ממצרים לשלוש שנים, עבדה, שזה מקרוב קרא את ספרו של ספנסר, "Man versus the State" רצה בעיקר לשמוע את דעתו של הפילוסוף הנערץ, "אחרון הפילוסופים הגדולים של העידן הוויקטוריאני", על

האימפריאליזם הבריטי ומצבו של "המערב", אבל השיחה התגלגלה גם לשאלות תיאולוגיות. על השיחה בין ספנסר, עבדה והסופר-הנוסע האנגלי וילפריד ס. בלאנט שהתלווה לעבדה, יש כמה גירסאות. הגירסה של עבדה התפרסמה ב-1931 בביוגרפיה שכתב עליו תלמידו מוחמד רשיד רידא (1865-1936), מי שיסד אתו בקהיר את העיתון "אל-מנאר" (המגדלור).

כשש שנים קודם לאותה פגישה, במארכ 1897, שלח בנימין זאב הרצל, שגם העריץ את ספנסר אבל לא נסע אליו מפאריס לברייטון, תרגום לאנגלית של "מדינת היהודים". במכתב הנלווה כתב כי מכיוון שהוא משוכנע שמדינה יהודית תתגשם בצורה זו או אחרת, "אני מבקש לדעת כיצד השתקפה תחילתו של המפעל במוחו הגדול של הרברט ספנסר". לא נדע אם הפילוסוף האנגלי הקשיש עיין בחוברת. מזכירו של ספנסר ענה בתוך שבוע כי בשל בריאותו הרופפת ספנסר לא יוכל להשיב, אבל שאלת היהודים מעניינת אותו. מותר לנו להניח שעבדה לא שמע את שמו של הרצל ושהרצל לא שמע את שמו של עבדה. מה שנותר לשאול הוא מה היה בספנסר שחיבר ביניהם.

הרברט ספנסר, מודד של מסילות ברזל וכבישים שהחל לפרסם ספרים ומאמרים בשנות הארבעים של המאה ה-19, קנה את תהילתו בין היתר כ"אבולוציוניסט" והיה הראשון שהשתמש במושג "אבולוציה", התיאוריה שלפיה ההתפתחות והשתכללות של החברה נוצרת כתוצאה מהסתגלות פסיכולוגית לסביבה המועברת בתורשה. האדם, כתב ספנסר, מתקדם לקראת שלמות אינטלקטואלית ומוסרית. מה שהעניק לו הרבה פופולריות היא בוודאי העובדה שהוא תירגם את התיאוריה של דרווין לאידיאולוגיה פוליטית וחברתית, למורת-רוחו של דרווין עצמו שטען כי אורח החשיבה ההיסקי של ספנסר מנוגד לחלוטין לדרכו-שלו וכי אי-אפשר לעשות שימוש מעשי כלשהו בהכללות שלו.

מעין הד לדברים האלה אפשר למצוא במה שכתב בלעג הסופר והמסאי יהודה לייב לוין (יה"ל) ב-1883 ב"המליץ": "הגידו נא לי — יתחנן ספענסר — איש אשר נהירין ליה [לו] שבילי דשמיא ויודע לחשב תקופות ומזלות ומבין ומביט בגרמי השמיים לבדוק ומסלוליהם בדיוק נמרץ, או איש היודע הרכבת כל הנבראים בפרטי פרטים, או איש אשר לו מחקרי ארץ ואין נסתר מנגד עיניו אף נתיב לא ידעו עיט — הגידו נא לי מהי הסגולה האצורה בתכונת כל אחת [מ]הידיעות האלה אשר עצור תעצור בעד האיש היודע לבלי

[לב] יגנוב מטפחתי מצלחתי". מכל מקום, תורתו של ספנסר היתה לאופנה חוצת גבולות, שיש מי שכינה אותה בהפרזה. Global Spencerism אחד העם כינה אותו "חכם כולל".

נחזור לעבדה המצרית, שציטט מספנסר בדרשותיו ובמאמריו והחל לתרגם לערבית את ספרו הפופולרי על החינוך (החינוך: אינטלקטואלי, מוסרי, גופני, 1861). אבל מקור הידע העיקרי על ספנסר לקורא הערבית היה כתב העת "אל־מוקתף", "שהרבה לפרסם מאמרים פופולריים בענייני מדע ובתוך־כך הרבה להביא תקצירים מכתבי ספנסר. ספנסר זכה להערכה בעולם הערבי בעיקר בזכות הביקורת שמתח על האימפריאליזם האנגלי ועל משטרים אוטוקרטיים. אשר לקוראי העברית, מצאתי רק טקסט עברי אחד המסתמך על ספנסר בשאלות לאומיות, "החכם האנגלי ספענסער" שכתב שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים) ב"המליץ", 1878. "אחד מגדולי החוקרים בזמננו", קבע ש"אהבה לאומית", כלומר פטריוטיזם, אינו אלא אגואיזם קולקטיבי המביא לאלימות ולמלחמות, אבל, כתב אברמוביץ, הוא גם הראה שהעד־אהבה לאומית נובע בין היתר מהתנגדות לאהבה לאומית מופרזת.

האינטליגנציה היהודית ברוסיה הצארית הגיעה לספנסר על רקע הנוכחות הגדולה שלו ברוסית, שאליה תורגמו כשבעים מחיבוריו שהתפרסמו בכתבי־עת ובספרים (לפולנית תורגמו חמישה מספריו בשנים 1873-1900). החלק הראשון של ספרו "עקרונות ראשונים" הופיע ברוסית ב-1862, חמש שנים לפני שתורגם לצרפתית, וציין את קבלת הפנים האוהדת שבה התקבל ברוסיה הצארית לעומת התגובה הביקורתית באנגליה.

ואכן, חשובי אנשי הרוח הרוסים דנו בספנסר, מהם שדחו את דעותיו, אך בד־בבד הוא גם נקרא באהדה על־ידי האינטליגנציה הרוסית ונתפש על־ידי כנביא של אופטימיות המעוגנת ב"חוק הטבע" של הקידמה והתפתחותה האבולוציונית. הגותו החברתית שימשה בין היתר את מבקרי המשטר האוטוקרטי הצבאי כי הוא הציג דגם של חברה חופשית הפועלת באמצעות שיתוף פעולה מרצון ומבטיחה את שגשוגו של הפרט וגם משחררת את החברה מ"דברי ההבל המטפיסיים". לעומת זאת, ב"מכתבים מן המרתף" מותח גיבורו של דוסטויבסקי ביקורת סרקסטית על הוגים המתיימרים לקבוע מהו אושר לפי נוסחאות "מדעיות" ומתארים את האדם כמי שאין לו רצון משלו ובכך מתעלמים מהרצון הפרטי והחופשי.

מה שהעניק לספנסר פופולריות היא בוודאי העובדה שהוא תירגם את התיאוריה של דרווין לאידיאולוגיה פוליטית וחברתית, למורת־רוחו של דרווין עצמו שטען כי אורח החשיבה ההיסקי של ספנסר מנוגד לחלוטין לדרכו־שלו וכי אי־אפשר לעשות שימוש מעשי כלשהו בהכללות שלו

האינטליגנציה היהודית במזרח־אירופה התוודעה לספנסר כאמור מהתרגומים לרוסית. ההיסטוריון שמעון דובנוב מספר כי כשהגיע ב-1880 לפטרבורג החל לקרוא את "הפילוסופיה הסינתטית" הכבירה של ספנסר, מצא שהיא "המלה האחרונה של המדע" והחל ללמוד אנגלית כדי לקרוא את ספנסר בשפת המקור. תמיד נמצא אחד מספריו של ספנסר (הוא לא מציין איזה) על שולחנו. מספנסר הוא למד שהיהדות היא תרבות התפתחותית הלובשת ופושטת צורות ומסתגלת בלי־הפסק לתנאי התרבות החדשים. הסופר והמשורר יהודה לייב לוין (יהל"ל) ידע לספר ב-1877 שספנסר עוסק בתיקון העולם על־ידי "הרחבת דעת האדם: עיקר הדבר הוא: התפתחות שכלית עד שתהיה מוסרית". הסופר מרדכי פאיירברג כתב שלמד מספנסר שבעולם יש סדר ו"הכל נעשה בדרך טבעית וכל דבר עולה ומתפתח משורשו". על הסופר והעיתונאי חיים צ'מרינסקי מסופר שנהג ללמוד עם בנו בן השבע את "יסודות הסוציולוגיה" של ספנסר והסביר שהוא בגילו למד גמרא ולכן אין סיבה שהילד לא יוכל להבין את ספנסר. סקירות על משנתו של ספנסר ותרגומים לעברית של כתביו הופיעו רק משנות התשעים. התרגום האחרון של ספנסר לעברית, של א' שמלר, "יסודי תורת המידות", נדפס בוורשה ב-1925, ובין 1906 ל-1930 הופיעו ארבעה תרגומים של ספריו לידיש.

התרגום הראשון של ספנסר לעברית היה ספרו "החינוך השכלי, המוסרי והגופני" שהופיע בוורשה ב-1894. המתרגם, יהודה לייב דוידוביץ, מורה שפירסם מאמרים בענייני חינוך, הפליג בשבחיו של ספנסר, שהוא "מכונן הסוציולוגיה ומחדש הפילוסופיה הריאלית" ומי שהתיאוריה ההתפתחותית מדברת על "אחדות הכוחות" השוררת בתבל, מהאטום הדק, המשוער והבלתי־מצויר בחושינו המוגבלים ועד מערכות העולם הנברא, אשר אין קצה לו, תיאוריה שמקרבת את האדם לאל ומאחדת בין הפילוסופיה והאמונה.

בניגוד לתיאוריה הדרוויניסטית על מוצא המינים, התיאוריה של ספנסר לא נתפסה כ"כפירה". כך הסביר זאת נחום סוקולוב במאמר שכתב ב-1902 לרגל יום הולדתו ה-82 של ספנסר. הוא שאל: "מה חידש [ספנסר], ולמה היה העולם צריך לו, ולמה כדאי שנדבר עליו, אנחנו היהודים?" ותשובתו: ספנסר ניסח את "שיטת ההתפתחות" שלפיה "כל דבר בבריאה, בטבע, באדם, בציבור, הולך מן הקל אל הכבד, מן הפשוט אל המורכב, מן השווי אל ההסתעפות, מן הבוסר אל השלמות". שלא כמו התיאוריה של דרווין, בתורתו של ספנסר אין סתירה בין רעיון הבריאה שעניינו ראשית מקור החיים ותורת ההתפתחות שעניינה התפתחות החיים אחרי הבריאה המובילה לחופש הדעות, ומכאן גם השתכללות הרוח היהודית ותחיית האומה.

"הרברט ספנסר" (1910), ספרו של ד"ר יהושע טהון, בוגר בית המדרש הגבוה למדעי היהדות בברלין ובוגר הפקולטה בברלין, היה הספר הראשון בעברית שסקר באופן ביקורתי את התיאוריות של ספנסר בתחומים שונים. בעוד שדרוין עסק בהתפתחות "רק בתוך גבול החיים האורגניים", כותב טהון, ספנסר מצא אותה בכל מקום. הוא ניסח חוק כללי "שמקיף את כל המציאות ושולט בכל שליטה מוחלטת", ואולם "חוק ההתפתחות עצמו, למרות כל חריפותו הנפלאה, פעמים שאינו מתאים להמציאות". הוא מצא בפילוסופיה של ספנסר רעיונות מקוריים ומפריים אבל השיטה כולה, "ברוב יסודותיה כבר עבר זמנה ואינה פועלת עוד על החיים", ולכן "ובהכניסי שיטה פילוסופית זו — שכמעט אין דוגמתה בשלמות — אל תוך הספרות העברית, אמרתי: יהי נא העושר הזה שמור גם באוצרה של ספרותנו לבדוק ומי יודע — אולי תתעשר ענייה זו ממנו."

והיה גם ספנסר של "הישרדות המוכשרים" (survival of the fitness) "שעליו כתב י"ל פרץ שהוא [ספנסר] "מאמין בכוח" והפילוסופיה שלו היא "פילוסופיה ערומה וגלויה, תורת היער על כל אכזריותה. שולחן ערוך של אגרוף, ציפורניים, מלתעות, רציחה, עורמה, בגידה, נבלה [...] מלחמת-עולם בין אנשים, עמים וגזעים". ספנסר, כתב פרץ, נהפך ל"אלוהינו החדש" ותורתו עוברת "על פני כל אירופה כמו מגפה."

אשר להרצל, הוא לא הזכיר את ספנסר בכתביו ולא נדע איזה מחיבוריו קרא, אבל אפשר לזהות את השפעת ספנסר עליו באמירות כמו ש"החברה המוסרית" העתידה לקום בארץ ישראל תתבסס על "עקרונות מדעיים". המדע, ולא הפוליטיקה (התערבות המדינה), יביא

את הגאולה לפועלי החרושת, "אנשי המכונות", כמו גם על העיקרון של חלוקת עבודה הרמונית והתפתחותה של החברה האנושית המונעת על-ידי מנגנון פנימי המוביל מהומוגניות להטרוגניות, ששיאה הופעתה של חברה תעשייתית-מדעית, חברה שתעקור מהשורש את הנטייה לאגרסיביות ולמלחמה. מספנסר אולי למד הפקיד במשרד הבריאות ברומן האוטופי "אלטנוילנד" לומר לדוד ליטבק: "החברה שלנו לא דוגלת בשוויוניות, כל אחד מקבל שכר לפי עמלו ופועלו. לא חיסלנו את התחרות, אבל תנאי הפתיחה [הם] שוויון בנקודת המוצא."

ספנסר, כתב הסופר והמסאי דוד פרישמן, היה החוקר "שהשפיע השפעה מרובה כל כך על ספנסר שלנו", כלומר על אחד העם, שהיה לדעת פרישמן "ספנסר היהודי" שסבר כי "האני הלאומי", כלומר "הרוח היהודית", הוא מצע נורמטיבי קבוע שיכול לקלוט ולהפנים את "החומר הזר", כלומר תהליכי שינוי. אם כן, "האורגניזם החי של האומה. חוקי המוסר, שהם נשמתה הפנימית של האומה, התפתחו בהדרגה במשך הזמן בגלל סיבות רבות, ולא על פי שיטה קבועה ומוגבלת מראש". והשינוי הנדרש ליהדות יהיה תוצר של מהלך טבעי, "דור דור וצרכיו, דור דור ואמיתותיו", אבל האידיאה המרכזית נשארת יציבה ונצחית, "משנולדו בחוכמת הטבע מושגי ה'התפתחות' וכבשו להם דרך אחר כך גם לחוכמת הרוח, נשתנה מצב הרוח". וממשיך פרישמן ואומר שהחוקרים החדשים, ובהם ספנסר, "רואים הם כל מעשי האדם ומחשבותיו, שנולדו מסיבות מכריחות, כפירותיו של הרוח האנושי, שנתהוו ונתבשלו בו לאט לאט כל פי חוקים מוגבלים". ספנסר, "הפרי הבשל והעשיר ביותר" שהמחקר האירופי קטף מעץ הדעת, "רואה בחזון לבו מרום קצה של ההתפתחות המוסרית לעתיד לבוא בזה, שרגש האלטרואיזמוס יתהפך לאינסטינקט טבעי, עד שלא יוכל אדם למצוא עונג גדול יותר מן העבודה לטובת אחרים. "כיוצא בזה רואה גם היהדות, לפי שיטתה היא, סוף ההתפתחות המוסרית לעתיד לבוא במה שהצדק יהיה לאינסטינקט בלב הטובים שבבני אדם, עד שלא יצטרכו להתבונן הרבה בשביל להבחין בין המעשים לפי מידת הצדק המוחלט, אלא בסקירה אחת, בוודאיות של אינסטינקט, ירגישו בפנימת הצדק היותר דקה, והשפעת הייחוסים האישיים והמעמדות החברתיים לא תעשה כל רושם עליהם". על טענות מעין אלה תהה הסופר יוסף חיים ברנר: "האם שיטה היא זו לדגול בשם ספנסר ושיטת ההתפתחות שלו ויחד עם זה לדבר על הנצח שביהדות ומוסריה, שלא ישונה ולא יחלוף?"

ההיסטוריון יוסף קלזנר טען שספנסר לקח את רעיון האבולוציה ההיסטורית מהתנ"ך כי המקור של "רעיון ההשתלשלות ההיסטורית" הוא בנביאי ישראל. בהיסטוריה של היהדות "כל חדש מיוסד בישן שקדם לו. לא לחינם החליט הרברט ספנסר שהנביאים יצרו לראשונה את פילוסופיית ההיסטוריה [...] שאינה אפשרית בלא רעיון ההשתלשלות". דומה כי העיקרון הזה של ספנסר, "עיקרון ההשתלשלות", הוא זה שקנה את לבם של מי שנסמכו עליו, כלומר היכולת לשמר חלקים מהמסורת ובד בבד להכניס חידושים.

בדורות הבאים נשכח "חלקו" של ספנסר ב"מפץ האינטלקטואלי" בעולמה של היהדות המודרנית, והנה הוא הפציע במקום לא־צפוי. ב"הארץ" באפריל 2004 כתב חבר הכנסת החרדי מאיר פרוש, שמן הסתם לא קרא חיבור של ספנסר מימיו, "אישיותו של היהודי", כתב הפילוסוף הבריטי הרברט ספנסר, 'היא בתוך האתמול ובתוך המחר.'"

על ספנסר וקוראיו הערבים למדתי בעיקר מהמאמר Marwa Elshakry: Spenser's Arabic Readers, 2015.